

החינוך התיכון בקיבוץ-הדתי – בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם

מרדכי בר-לב (ז"ל)

מבוא: מטרות המחקר, רקע היסטורי והגדרות

הקיבוץ-הדתי, שנוסד ב־1938 (ותחילה כ־חבר הקבוצות של הפועל המזרחי ב־1935) מונה כיום 17 קיבוצים (שישה אחוזים מהתנועה הקיבוצית, כ־8400 נפש ב־1992), הוא אבן-בוחן מעניינת לשתי תנועות אידאולוגיות – הקיבוץ והציונות הדתית. החינוך התיכון בקיבוץ-הדתי מתקיים מאז אמצע שנות החמישים בשני בתי-ספר תיכון אזוריים, שנפתחו, בעיקר כיום, גם לסביבתם הלא-קיבוצית: בית-ספר יום בקבוצת שדה-אליהו בעמק בית-שאן שבצפון ופנימייה בקבוצת יבנה שבדרום, הקולטת גם תלמידים בני הקיבוץ-הדתי מגוש עציון ומשמשת כבית-ספר רגיל לתלמידים אחרים. חלק מבני הקיבוץ-הדתי ובנותיו לומדים בישיבות ובאולפנות שמרביתן מזוהות עם הציונות הדתית.¹

הקיבוץ כולו, והקיבוץ-הדתי והחינוך הקיבוצי בפרט, משמשים מעין מעבדת מחקר חברתית-חינוכית לבחינת סוגיות ודילמות כלליות, ישראליות ועולמיות. המאמר ינתח, בתור דוגמה למחקר כזה, את אחת הדילמות הקיבוציות הבסיסיות כפי שהיא מתבטאת בחינוך התיכון בקיבוץ-הדתי. המחקר נערך בעיקר על סמך עיון בפרוטוקולים ובהחלטות של מועצות הקיבוץ-הדתי שעסקו בענייני חינוך, מ־1945 ועד 1992, ועל סמך ניתוח הכתובים בעניינים אלו בבטאון התנועה, עמודים, בכתובים אחרים ובמחקרים עד עצם ימינו אלו. בכך יסוכמו המגמות העיקריות

1. ס' מרון, התנועה הקיבוצית 1994: מידע ומספרים, רמת אפעל 1995, עמ' 5, 61. ב־1935 נוסד 'חבר הקבוצות של הפועל מזרחי', שהיה לקיבוץ-הדתי מ־1938 (ראה: 'התפתחות התנועות הקיבוציות [תרשים מסכם]', הקיבוץ, 6-7 (תשל"ט), עמ' 111; אסתר שפרעם, 'המערכת החינוכית של קיבוצי הקיבוץ הדתי וקיבוצי פא"י – מימד משווה', עבודת מאסטר אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 158-159 [להלן: א' שפרעם, תשנ"ד].

בחמישים שנות החינוך התיכון בקיבוץ-הדתי ותוצג גם שיטת גיתוח דילמית של כתובים תנועתיים מסכמים. שיטה זו יאה גם לניתוחים היסטוריים-חברתיים אחרים, בתחומי הקיבוץ והחינוך ומעבר להם.

ראשיתו של הקיבוץ-הדתי עוד ב-1930, כשנוסדו שתי קבוצות של חלוצים דתיים שהכינו עצמן לעלייה להתיישבות - 'רודגס' בפתח-תקווה ושח"ל ברחובות. מסוף שנות השלושים ועד קום המדינה נוסדו רוב קיבוצי התנועה בשלושה גושי התיישבות עיקריים, בעמק בית-שאן, בגוש עציון ובנגב. עם תום מלחמת השחרור שיקמו עצמן קבוצות שנפגעו במלחמת השחרור, נוסד קיבוץ נוסף בגליל התחתון ושלושה קיבוצים נעשו מושבים שיתופיים ועזבו בכך את התנועה. מ-1963, ובעיקר לאחר מלחמת ששת הימים ועד ראשית שנות השמונים, כמו מקביליהם משתי התנועות האחרות, ובגוש עציון המתחדש. חלק ניכר מהם, כמו מקביליהם משתי התנועות האחרות, עדיין לא התבססו די צורכם. הפריסה הגיאוגרפית של תנועת הקיבוץ-הדתי תוכננה מראשיתה בריכוזי גושים שנועדו להבטיח קיום חיים דתיים משותפים, חברתיים וחינוכיים, בקהילות יחודיות אלו.²

אומנם בניו הראשונים של הקיבוץ-הדתי הגיעו לגיל התיכון רק בראשית שנות החמישים, אך כבר בשנות הארבעים עסקו המייסדים בשאלת אופיים של מוסדות החינוך התנועתיים העתידיים בגושי ההתיישבות האמורים, ושאלה זו העסיקה ומעסיקה את ממשיכיהם גם בשנות התשעים. ב-1945 (תש"ה) התקיימה בקבוצת שדה-אליהו שבועמק בית-שאן מועצת תנועה שהוקדשה גם לענייני חינוך, וניתן לראות בתקופה ההיא 'תקופת ניסוי והתגבשות'. המועצה לא קיבלה החלטות בענייני חינוך, אך דיוניה היו סימני דרך למגמתו החינוכית של הקיבוץ-הדתי. ב-1959 (תשי"ט), בעיצומה של 'תקופת ההתמסדות' בקיבוץ-הדתי, נערכה בלביא מועצה נוספת שעסקה בנושאי חינוך. משנות השבעים ואילך חלה 'תקופת התמורות' בחינוך ובתנועת הקיבוץ-הדתי בכלל והיא התבטאה בשלוש מועצות בזו אחר זו: ב-1976 (תשל"ו) בעין-הנצי"ב, ב-1986 (תשמ"ו) שוב בלביא וב-1992 (תשנ"ב) ביבנה.³ כל

2. עליפי א' שפרעם, שם, עמ' 27-30. להרחבה ראה: א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי, ירושלים 1990.

3. אלו כתובי המועצות שנותחו במחקר: המועצה השלישית של הקיבוץ הדתי - דין והשבון מלא, שדה-אליהו, י"א-י"ד בכסלו תש"ה [להלן: המועצה השלישית, תש"ה]; 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי על חינוך ילדינו', עמודים, 156 (סיון תשי"ט) [להלן: 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי על חינוך ילדינו', תשי"ט]; חינוך ילדינו - דין והשבון מלא מן המועצה העשירית של הקיבוץ-הדתי, קב' לביא, א'-ג' תמוז תשי"ט, תל-אביב תשי"ן [להלן: חינוך ילדינו, תשי"ן]; לקראת המועצה הי"ז המוקדשת לענייני חינוך ולפעולה באזורי מצוקה, קב' עין-הנצי"ב, כ"ט מרחשון-א' כסלו תשל"ו [להלן: לקראת המועצה הי"ז, תשל"ו]; שאלות חינוך - פעילותנו באזורי מצוקה, הקיבוץ הדתי המועצה הי"ז, עין הנצי"ב, כ"ט מרחשון-א' כסלו תשל"ו [להלן: שאלות חינוך, תשל"ו]; עמודים לחינוך - הקיבוץ הדתי כסלו תשמ"ו [לקראת מועצת הקיבוץ הדתי הי"ט לבדיקת דרכנו בחינוך] [להלן: עמודים לחינוך, תשמ"ו]; המועצה הי"ט של הקב"ד - לבדיקת דרכנו בחינוך, לביא, ג'-ה' סבת תשמ"ו, סיוטה להצעות החלטה [להלן: הצעות החלטה, לביא תשמ"ו]; המועצה

עשור לערך ולעתים אף פחות מעשור שב הקיבוץ־הדתי לדון בחינוך בנוי בפורום התנועתי העליון, ועל כן המש המועצות דגן והכתובים והמחקרים על השנים שביניהן משקפים את ההתפתחויות שחלו בחינוך התיכון בתנועה זו לאורך כיוכל שנים. הדילמה של קולקטיביזם מול אינדיווידואליזם היא דילמה קיבוצית וחינוכית כללית, ונגדירה להלן על־פי החוקרים המובהקים של כל אחד מהתחומים שהיא מופיעה בהם: חוקרי הקיבוץ בכלל (טלמון־גרבר ורוזנר) וחוקרי הקיבוץ־הדתי בפרט (פישמן); כהנא שעסק בחינוך הקיבוצי אך גם בתחום הבלתי־פורמלי והפנימייתי בכלל, וברונפנברג, שהשווה את החינוך הקיבוצי לחינוך המושבי והעירוני בישראל, לחינוך האמריקני האינדיווידואליסטי ולחינוך הסובייטי הקולקטיביסטי.

יונינה טלמון־גרבר, שחקרה את הקיבוץ בשנות החמישים והשישים בראש קבוצת סוציולוגים, הגדירה את הדילמה במחקר 'המשפחה בקיבוץ', הפותח את קובץ מחקריה יחיד וחברה בקיבוץ (1970), כחלק מהגדרת מצברו של הקיבוץ משלב 'העדה' לשלב 'הקהילה'. בשלב הראשון מתאפיין הקיבוץ, בין היתר, ב'הזדהות אמיצה עם הקולקטיבי', המתמעטת עם 'מיתון האידאולוגיה המהפכנית' ב'תהליך הרוטיניזציה של הקהילה ...; התמוגות השאיפות האישיות עם השאיפות הקיבוציות חלה בתקופת התסיסה המהפכנית ובשעות של מצבי חירום ... הרוטיניזציה של הפעילות היום־יומית מביאה לידי הינתקות מסוימת בין היחיד והחברה ...'⁴

רוזנר ועמיתיו (1991) הבחינו, בעקבות טלמון־גרבר וממשיכה, בשלוש 'גישות ערכיות' בתוך דיוגם על 'כיווני שינוי בקיבוץ': גישה אידאולוגית מסורתית ולעומתה גישה פרגמטית־מעשית, המבטאת את תהליכי הרוטיניזציה בקיבוץ ומתחלקת לשני סוגים: הגישה הצרכנית־חומרנית וגישת 'המימוש העצמי'.⁵ הגישה הראשונה שהוזכרה היא הגישה הקולקטיביסטית, ואילו השתיים האחרות הן סוגים שונים של אינדיווידואליזם.

כשנאפיין את 'הטיפוס האידאלי' של איש הקיבוץ־הדתי נמצא בין המש תכונותיו את התכונה של 'אוריינטציה לקולקטיב לעומת אוריינטציה לפרט'.⁶ באוריינטציה הקולקטיביסטית של איש הקיבוץ־הדתי שלושה מעגלים: הלאומי־חלוצי, הסוציאליסטי וההלכתי. בראש ההייררכיה עומד המעגל ההלכתי, ואילו המעגלים הלאומיים והסוציאליסטיים נתפסים כ'משמשים את ההלכה'.⁷ מחד גיסא, הקולקטיבי הלאומי־חלוצי והקולקטיבי הסוציאליסטי נתפסים כמשמשים את הסדר ההלכתי של קהילה

הי"ט של הקבה"ד - לבדיקת דרכנו בחינוך, לביא, ג'־ה' טבת תשמ"ו, עמודים, לד, ד (תשמ"ו) [להלן: לבדיקת דרכנו בחינוך, תשמ"ו]; החינוך המשותף - סמכות ואחריות, המועצה הכ"ג של הקיבוץ הדתי, כ"ט שבט-א' אדר א' תשנ"ב, עמודים, מו (תשנ"ב) [להלן: סמכות ואחריות, תשנ"ב].

4. יונינה טלמון־גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ, ירושלים 1991, עמ' 12-13, 20-21.
 5. מ' רוזנר, ג' גליק, ח' גולדנברג, גישות ערכיות וכיווני שינוי בקיבוץ, חיפה 1991, עמ' 4.
 6. א' פישמן, בין דת לאידאולוגיה, עמ' 126.
 7. שם, עמ' 118.

דתית מודרנית בבנותם את התשתית החברתית של חיי יום-יום בקהילה זו, לרבות כיבוש מדעי טכנולוגי של המציאות; מאידך גיסא, הסדר ההלכתי בארגונו את חיי הקולקטיב הלאומי והקולקטיב הסוציאליסטי על פי החוק הדתי, מעניק לקולקטיבים אלו את צידוקם הבסיסי ומשלים את הקהילה הדתית.⁸ מיקומו הרעיוני והמעשי של איש הקיבוץ-הדתי כאדם דתי מודרני, בין האדם החרדי-מסורתי לבין האדם החילוני המודרני, החריף גם הוא כנראה את הצורך בגיבוש קולקטיבי. מכל מקום, תכונה זו של קולקטיביזם בולטת ומרכזית בקיבוץ-הדתי.⁹

מחוקרי הקיבוץ בכלל והקיבוץ-הדתי בפרט נעבור לחוקרי החינוך הקיבוצי בהקשר הישראלי והאוניוורסלי. כהנא במאמרו 'השפעת דפוסי-החיברות הקיבוצי על מתבגרינו' (1975) קשר דילמות הינוכיות אלו ל'התפתחות של צורך ההישג' אצל בני הקיבוץ:

המתח המתמיד בין תחרות לשיתוף, יצר דפוסי-התנהגות שכלל הן אוריינטאציות אינדיוידואליסטיות מבוססות על תחרות והן אוריינטאציות קולקטיביסטיות מבוססות על מאמץ קואופראטיבי מאוחד. היסוד התחרותי הכניס דחף אינדיוידואליסטי חזק להישגיות. היסוד הקואופראטיבי בלם וכיוון דחף זה לתוך אפיקים בלתי אנוכיים קולקטיביסטים.¹⁰

אורי ברונפנברנר היה שותף בשנות השישים והשבעים לשורת מחקרים משווים בתחום הסוציאליזציה של ילדים בתוך אוכלוסיות ישראליות (קיבוץ, מושב ועיר) ובין ארצות (ישראל, ארצות-הברית וברית-המועצות). במחקר אחד של דברו, שובל, ברונפנברנר ואחרים, שהתפרסם במגמות ב-1978, הושוו דרכי הסוציאליזציה בקיבוץ ובעיר על-פי ההגדרה הבאה:

הסיבה העיקרית לשימוש בשיטת גידול זו [מגורי הילדים בבתי-הילדים, במחיצת בני-גילם ולא עם הוריהם] ... נעוצה כנראה במטרות המיוחדות של הקיבוצים עבור ילדיהם. החינוך הקיבוצי המעיס בחשיבות הישגים קונבנציונאליים בלימודים ועידוד התלמידים לשאוף למוביליות, ובמקומם מתמקד בטיפוח ערכים כגון שיתוף פעולה, אחריות, מסירות לעבודה - כולל עבודת כפיים - והצורך בהתמסרות חסרת פניות אנוכיות למטרות הכלל. סגנון החינוך הקיבוצי נחשב הולם להשגת מטרות אלה משתי סיבות: ראשית, נראה היה כי החינוך הקולקטיבי יצליח להתגבר בצורה יעילה על הערכים היותר מסורתיים והאידיו-סינקרטיים, ודפוסי גידול הילדים של המשפחה האינדיוידואלית. שנית, נראה היה כי מומחיות לחינוך ילדים,

8. שם, עמ' 118-133.
9. ראה גם: א' גולדמן, 'חינוך מסורתי או חינוך מדעי לילדינו?', עלונים, א, 10 (תשרי תש"ג), עמ' 2-6 (הציטוט מעמ' 4).
10. ר' כהנא, 'השפעת דפוסי-החיברות הקיבוצי על מתבגרינו', הקיבוץ, 2 (1975), עמ' 121-130 (הציטוט מעמ' 127).

המטפלות והמורות, אשר יפעלו כסוכנות של הקהילה השלמה, ישכילו לטעת את מטרת הקולקטיב ביתר כישרון וחוסר פניות מאשר ההורים.¹¹

ברונפנברגר הבחין בין החינוך הקולקטיביסטי הקיבוצי ובין החינוך האינדיבידואליסטי העירוני, שמרכזו במשפחה. הבחנתו, המסתמכת על מחקרי המשפחה הקיבוצית של טלמון-גרבר, רבין ושפר ועל כתוביו של שמואל גולן, ממייסדי החינוך המשותף בקיבוץ-הארצי ואחד מחוקריו, מעוגנת גם במחקר הקלסי של ברונפנברגר עצמו על שני עולמות הילדות, האינדיבידואליסטי-אמריקני והקולקטיביסטי-סובייטי (1970-1972).¹²

על-פי ההגדרות דלעיל, שכולן חופפות במידה רבה, ניגשנו לניתוח דינוי המועצות השונות של הקיבוץ-הדתי והחלטותיהן. העיון בהן, בכתובים המתקשרים אליהן ובמחקרים שנערכו בעקבותיהן (שפרעם, תשמ"ח; תש"ן; תשנ"ד) החל מנקודת המוצא של ניתוחו המפורט הקודם בנידון - 'החינוך התיכון בקיבוץ הדתי מול החינוך הישיבתי' - בחינה השוואתית של המימד האידיאולוגי, המיבני, החברתי והתוצאתי.¹³

במחקר זה בחרנו להתמקד בממד המבני, שכן העיון בכל החומרים הללו לימד על סוגיות אחדות שחזרו ונשנו בהקשר לדילמה בין אינדיבידואליזם לקולקטיביזם בחינוך התיכון של הקיבוץ-הדתי: א. האורך הראוי לתקופת הלימודים (י"ב כיתות?) והאם להימנע מסלקציה בקבלת התלמידים; ב. מקומן של ההשכלה ובחינות הבגרות; ג. הדאגה למוכשרים והדיפרנציאציה הלימודית למגמות; ד. מקום העבודה בתוכנית הלימודים; ה. האם להנהיג לימוד תורני (ואף ישיבתי) בבתי-הספר - סוגיה הקשורה לויכוח על הקמת בית-ספר שלישי של הקיבוץ-הדתי - או לפזר את הילדים בין ישיבות שונות.

כל הסוגיות הללו מתקשרות לדילמה היסודית בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם ולהתגברות ההדרגתית של המגמה האינדיבידואליסטית. י"ב כיתות ומדיניות חינוכית בלתי-סלקטיבית מאפיינים גישות קולקטיביסטיות המתמקדות בדאגה לחינוך לכלל השכלה, בחינות בגרות ודיפרנציאציה לימודית למגמות מבטאות מגמות

11. א' דברו ואחרים, 'דרכי סוציאליזציה של הורים, מורים, וחברי קבוצת הגיל בישראל: הקיבוץ לעומת העיר', מגמות, כד, 2 (אוגוסט 1978), עמ' 186-201 (הציטוט מעמ' 186-187).

12. U. Bronfenbrenner, *Two Worlds of Childhood: U.S. and U.S.S.R.*, London 1970, New York 1972.

13. אסתר שפרעם, 'יציבות ושינוי בביה"ס של הקיבוץ הדתי', אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ח (שכפול); הנ"ל, 'המהלוקת על מקומה של הישיבה בחינוכנו', בתוך: מ' כהנא (עורך), בחבלי מסורת ותמורה: אסופת מאמרים לזכרו של אריה לנג, רחובות תש"ן, עמ' 155-168 [להלן: א' שפרעם, תש"ן]; א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1). שתי העבודות האחרונות נכתבו בהנחיית מחבר המאמר. מ' בר-לב, 'החינוך התיכון בקיבוץ הדתי מול החינוך הישיבתי' - בחינה השוואתית של המימד האידיאולוגי, המיבני, החברתי והתוצאתי, עמודים לחינוך, תשמ"ו (לעיל הערה 3), עמ' 85-102.

אינדיווידואליסטיות מובהקות, שאפשר לאזן במגמה קולקטיביסטית לאפשר הזדמנויות שוות לכל ולדאוג גם ללימודיהם של החלשים. הכללת העבודה בפעילות החינוכית היא מאפיין קיבוצי־קולקטיביסטי מובהק, ואילו הלימוד התורני־ישיבתי יש בו מן האליטיזם האינדיווידואליסטי, עד כמה שהוא מיועד רק לטובים שבתלמידים ממין זכר. גם כאן, כמו בדיון על מגמות הלימודים ועל בחינות הבגרות, הועלו דרכים לאזן את האליטיזם האינדיווידואליסטי באמצעות הכללת בנים ובנות ברמות שונות של השגים בלימודים במסגרת כוללת אחת של לימודי תיכון, המאפשרת כתוכה, יחד עם זאת, התפתחות אישית בתחום הדתי, שהוא אכן הראשה של החינוך בקיבוץ־הדתי.

הדיון על אורך תקופת הלימודים ועל הסלקציה בקבלת התלמידים הסתיים כמעט לגמרי בסוף שנות החמישים, לאחר שתי מועצות שהחליטו להנהיג שתיים־עשרה שנות לימוד לכל, לרבות בחינות בגרות. סוגיות הדיפרנציאציה הלימודית, והלימוד התורני־ישיבתי שהוא חלק ממנה, ממשיכות להעסיק את מתנכי הקיבוץ־הדתי, בניו וחבריו עד עצם היום הזה. הכללת העבודה במסגרת הפעילות החינוכית נידונה במפורט לאחר מועצת תש"ה ובמועצות תשי"ט ותשל"ו והעמדה כלפיה השתנתה מעט גם לאחר מועצות אלו. סוגיית הלימוד התורני הופיעה כבר במועצות תשי"ט ותשל"ו, ונגעה להקמת בית־הספר השלישי, שנידונה במועצות תשמ"ו ותשנ"ב והדיון בה נמשך עד ימינו. סוגיות אלו הן עתה האקטואליות והמשמעותיות ביותר לדילמת האינדיווידואליזם המתרחב למול הקולקטיביזם המתכנס בתנועה הקיבוצית בכלל ובקיבוץ־הדתי בפרט.

הסוגיות השונות מוקמו אפוא בין קוטב הקולקטיביזם הברור לקוטב האינדיווידואליזם המתגבר והן ידונו כאן על־פי זמני העיסוק בהן. הן תוארנה להלן בזו אחר זו, על־פי הבטיהן הקולקטיביסטיים והאינדיווידואליסטיים ועל־פי סדר הדברים ההיסטורי, ממועצה למועצה ומה שביניהן, ומן ההלכה אל המעשים החינוכיים. בסיכום יתוארו הגורמים השונים בתחומי ההשכלה, המשפחה והתרבות (לרבות תרבות הפנאי), שהביאו להתחזקות האינדיווידואליזציה, למרות עוצמתה היחסית של המגמה הקולקטיביסטית בחינוך התיכון בקיבוץ־הדתי גם כיום.

א. אורך תקופת הלימודים והימנעות מסלקטיביות

בשנות הארבעים, תקופת הניסוי וההתגבשות של החינוך היסודי בקיבוץ־הדתי, התלבטו המייסדים מה יהיה אורך תקופת הלימוד שמעבר לשמונה הכיתות של בית־הספר היסודי. במועצה שכונסה בשדה־אליהו בתש"ה נידונה סוגיה זו על רקע התלטותיהן של התנועות הקיבוציות האחרות להגיע ל־12 שנות לימוד. משה אונא, ממנהיגי התנועה ולימים חבר כנסת וסגן־שר, הציע פשרה על רקע היכולת הכלכלית באותה העת:

איך יוכלו בתי הספר להקנות לילדים את הדרוש להם לחייהם בתוך הקבוצה

הדתית? ישנן תשובות שונות. ישנה תשובה אשר התנועות הקיבוציות האחרות נתנו: להאריך את תקופת הלימודים – לא 8 כי אם 12 שנות לימוד. דומני, שבמציאותנו המשקית הכלכלית אין זה פתרון. ... בזמנים רגילים לא נוכל לוותר על השתתפות הילדים בגיל 15-16 בעבודת המשק, ואולי עוד לפני גיל זה. הדרך הנכונה לפתרון הבעיה נראית לי באינטגרציה של הלימודים. נראה לי שאפשר להוסיף עוד כ-25 אחוזים על החומר הנלמד כעת. יתכן שיש להביא בחשבון גם את הקדמת הלימודים בכה"ס בחצי שנה-שנה ... השיבות מיוחדת נודעת לפיתוחם של הילדים הכשרוניים. החברה צריכה לבוא לידי הכרה שקיומה והתפתחותה תלויים בפיתוח הכוחות המוכשרים שבה. אם אנו רוצים שחברתנו תפוס את המקום הראוי לה בתוך העם, צריך שיקומו מתוכנו כוחות דגולים.¹⁴

אונא נקט נימוקים קולקטיביסטיים ברורים עם מעט מאוד איוון אינדיווידואליסטי – הכנת הילדים לחיי קיבוץ, המושפעת מיכולתו הכלכלית של הקיבוץ; הקיבוץ זקוק לעבודת ילדיו הבוגרים למען פיתוח המשק הכללי, ואפילו פיתוח המוכשרים בילדיו נועד בעיקר לפיתוח הקולקטיב. שמחה פרידמן, גם הוא מהבולטים בחברי התנועה ולימים חבר-כנסת, הסכים עם דברי אונא, אך הציג גישה קולקטיביסטית ואינדיווידואליסטית כאחד, מנקודת המוצא של התלמיד שישרת גם את הקהילה:

המטרה התינוכית היא אשר צריכה לקבוע את גיל התחלת הלימודים. ואם גם זה לא יספיק – נצטרך להוסיף בעצם הלימודים. אם נוכל להוסיף זמן ע"י אינטגרציה של הלימודים – הרי טוב, ואם לאו – עלינו לגלות את האמצעים למען הארכת תקופת הלימודים. אסור לנו להיות כאיכרים בחו"ל. עלינו להתקדם בכל שטחי החיים, וזה מחייב אותנו ללמוד יותר.¹⁵

חיים טובימן משדה-אליהו, לימים מחנך מרכזי בבית-הספר התיכון הצפוני, יצא מנקודת המוצא של הפרט – שהחברה חייבת בחינוכו – בהשתמשו בנימוקים רתיים וכלכליים כאחד:

אסור לנו לוותר בשטח החינוך. כמה עול ומעמסה קיבל עליו לפנינו אדם מישראל בכדי לחנך את בנו! גם העני בישראל היה משתדל לשכור לבניו את המלמדים הטובים ביותר, ושכר הלימוד היה סעיף משוריין בתקציבו, שבו אסור היה לנגוע. גם עלינו להתייחס בכל הרצינות לבעיית

14. המועצה השלישית, תש"ה, עמ' 52-53. נאווו של אונא כפתח הריון ובסיכומו נרפס גם ב: מ' אונא, הקהילה החדשה: עיונים במשנת הקבוצה הרתית, תלאיבי תשמ"ה, עמ' 264-255.

15. המועצה השלישית, תש"ה, עמ' 57-58.

חינוך ילדינו, ולא בקלות נוותר על שנתיים של לימוד שאונא מציע לוותר עליהן. ואם בכל זאת נהיה נאלצים לעשות זאת, נצטרך למלא את החסר ממקום אחר.¹⁶

בתשובתו של אונא למגיבים על דבריו הוא חוזר על הנימוקים הכלכליים והעלה פתרון שאפיון גם את התנועות הקיבוציות האחרות, השלמת החינוך במסגרות בלתי-פורמליות שבאחריות הקולקטיבי:

לא אמרתי שהחינוך נגמר בגיל 16. אמרתי שחינוך קבוע ומלא מעל לגיל הזה הוא מחוץ לאפשרותנו. יתכן שצריך לתת לנוער בגיל 16-18 מדריך וכמה שעות לימודים בשבוע, אבל להעמיד את תכנית הלימודים על 12 שנות לימוד - לא נוכל.¹⁷

הדיון על אורך הלימודים המשיך להתנהל מעל דפי העיתונות התנועתית. מנחם בולה, מי שהיה בתש"ח חבר קיבוץ יבנה ואחרי-כך מראשוני המחנכים והמורים בחינוך התיכון בבית-הספר הדרומי, הציע פתרון דיפרנציאלי בעל הבטים קולקטיביסטיים ואינדיווידואליסטיים, שעיקרו דאגה ללימודיהם של כל הבנים והבנות, אך תוך הפעלתן של שתי דרגות לימוד שונות: התלמידים הבינוניים ימשיכו במשקיהם ב'כיתות המשך' עד גיל 16, ומגיל זה ישולבו בחיי העבודה וילמדו רק בשעות הערב. לעומת זאת התלמידים המוכשרים יותר ילמדו במוסד חינוכי מרכזי של הקיבוץ-הדתי החל מכיתה ז' ועד כיתה י"ב. המוסד המרכזי יהיה בית-ספר חקלאי ויודגשו בו מגמות הומניסטיות, שאחת מהן תהיה בעלת אופי תלמודי מובהק והיא שתצמיח את הרבנים של הקיבוץ-הדתי.¹⁸

למעשה הסתיים הוויכוח על אורך הלימודים כבר בסוף שנות החמישים והוחלט לשלב דרך קולקטיביסטית, חינוך לכל הילדים במשך 12 שנים, עם מגמה לטפח את המוכשרים במגמות לימוד שונות (כפי שנראה בהמשך). באמצע שנות החמישים למדו הילדים הראשונים של הקיבוץ-הדתי בלימודי תיכון חלקיים, משום שהם היו מעטים ומפוזרים על פני גילים שונים. המחזור הראשון של ילדי טירת-צבי שבצפון למד עם ילדי יבנה בדרום, ומנסיונן של שתי הקבוצות הוותיקות בקיבוץ-הדתי הוחלט באמצע שנות החמישים להקים שני בתי-ספר, בגוש הצפוני (תשי"ד) ובגוש הדרומי (תשט"ו). תוך כדי הלימודים במחזוריים הראשונים עוצבו דפוסי החינוך בבתי-הספר¹⁹ והוחלט על 12 שנות לימוד מפאת עומס המשימות הלימודיות שהוטלו על התלמיד הכודד. הדילמה התבטאה בדבריו של דב רפל, מנהלו הראשון של בית-הספר ביבנה ולימים פרופ' באוניברסיטת בר-אילן: 'כיצד לדחוס, ללא נזק ואונאה עצמית, את

16. שם, עמ' 61.

17. שם, עמ' 68.

18. מ' בולה, 'ביה"ס בקבוצה הדתית', עלונים, לד (תשרי-חשוון תש"ח), עמ' 21-28.

19. א' שפרעם, תשמ"ח (לעיל הערה 13), עמ' 35.

תהליכי ההשכלה והחינוך ולסיימם בגיל 18 שנה - זוהי אחת הבעיות הקשות מכלל בעיות החינוך שאנו מתלבטים בהן.²⁰

התשובה לבעיה היתה קולקטיביסטית אך גם אינדיווידואליסטית: הן במישור הנורמטיבי והן במישור הפרגמטי מעדיפים בקיבוץ-הדתי מאז ועד היום לאמץ גישות שוויוניות, אך תוך טיפוח הפרט. בתי-הספר התיכוניים ביבנה ובשדה-אליהו נערכים מאז ועד היום לקלוט ללא סלקציה את כל הבנים והבנות של הקיבוצים בצפון ובדרום. הקיבוץ-הדתי רואה במתן חינוך לכל ילדיו במסגרת משותפת משום ביטוי מעשי לעיקרון מרכזי מאוד של החינוך הקיבוצי.²¹ מבחינה זו הקיבוץ-הדתי דומה לתנועות הקיבוציות האחרות, המדגישות את תפקיד בית-הספר הקיבוצי בתור 'בית-ספר כוללני',²² הקולט את כל ילדי הקיבוץ ללא הבדל כישרון ומקנה לכל תלמידיו 'חינוך אחיד',²³ ללא סלקציה וכמעט ללא דיפרנציאציה.

ב. מקומן של ההשכלה ובחינות הבגרות

מועצת שדה-אליהו בתש"ה נפתחה בהרצאתו של אונא, שהציע את הנוסח של 'תלמיד חכם, חלוץ ואזרח' כאידאל חינוכי של תנועת הקיבוץ-הדתי. הוא הציג נוסח זה כמנוגד הן לאידאל היהודי המסורתי בדבר 'למדן אשר תורתו אומנותו' והן לאידאל של 'סתם יהודי טוב'. הוא פסל את שני הנוסחים האחרים בנימוק שהם אינם מבטאים כראוי את הצרכים הקולקטיביסטיים למזג רעיונית ומעשית בין איש הרוח ובין איש העבודה והאדמה. הם גם לא ביטאו, לדעתו, את צורכי הדור, את תפקידי החלוציות ואת תביעות הלאומיות.²⁴

מועצת החינוך שכונסה בלביא בתשי"ט דנה באידאל האינדיווידואליסטי של 'תלמיד חכם' בזיקה לדיון אם להנהיג בחינות בגרות שנים אחדות לאחר הקמתן של כיתות התיכון הראשונות בקיבוץ-הדתי. במועצה זו ננקטה גישה משלבת, קולקטיביסטית-אינדיווידואליסטית, דומה לגישה שננקטה בסוגיית משך הלימוד ובסוגיית הסלקטיביות. המתנגדים טענו, כי 'מספר התלמידים שייבחנו עלול להיות מועט ואין לערוך תכנית המכוונת רק למיעוט'.²⁵ בהשראת הטיעונים בוכות השוויון, החליטה מועצת לביא כי 'לאור האמור לא יהיו לימודי ההמשך משועבדים לבחינות הבגרות. בית-הספר יוכל לכוון, תוך התייעצות עם ועדת החינוך המקומית, את

20. ד' רפל, 'החינוך בקבוצה הדתית', ידיעות הקה"ד, 92 (תשי"ג).

21. ראה למשל: ט' אילן, 'היסודות העיוניים של דרכנו החינוכית', עמודים, לב, ז (תשמ"ד), עמ' 229-233; ב' רפל, 'מאפייניו של בית הספר הקיבוצי', עמודים, לה, ב (תש"ן), עמ' 53-57.

22. א' אדרת, 'בית הספר הקיבוצי', ניב הקבוצה, יו (1968), עמ' 83-92.

23. י' דר, 'תמורות בבית הספר הקיבוצי', בתוך: ש"נ איזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, ירושלים 1968, עמ' 425-431.

24. מ' אונא, המועצה השלישית, תשי"ה, לעיל הערה 14, עמ' 50-51.

25. 'סיכום הנימוקים', בתוך: 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי, על חינוך ילדינו', תשי"ט, עמ' 24.

התלמידים המסוגלים לכך לבחינות בגרות בתנאי שהדבר לא יגרום להפרעות בלימודי הכיתה כולה.²⁶

בתנועה הקיבוצית בכללה עדיין רווחה או העמדה כי שימוש בציונים ובבחינות נוגד את עקרון ההימנעות מסלקטיביות בחינוך,²⁷ ואילו בבתי-הספר התיכוניים של הקיבוץ-הדתי נעשה מאמץ לגשר בין הערך השוויוני בדבר 'בית-ספר כוללני', לכל ילדי הקיבוץ, ובין הצורך ההשגיאי-אינדיווידואליסטי לעמוד בבחינות הבגרות. הגישור נעשה בקיץ תשי"ח: רוב תלמידי כיתה י"ב בבית-הספר ביבנה נבחנו בבחינות הבגרות, ולאחר ארבע שנים נעשה הדבר גם בשדה-אליהו; לפיכך הבחינות לא היו לפריווילגיה של התלמידים הטובים בלבד. מאמץ זה לגשר בין הערך השוויוני והערך האינדיווידואליסטי בולט מאוד בניסוחו של שמחה פרידמן: 'לא הוכח אף פעם שבחינת בגרות היא דבר אנטי-קיבוצי'.²⁸ ניסוח זה מצביע פעם נוספת על המתח ששרר בקיבוץ-הדתי בין האוריינטציה הקולקטיביסטית המוצהרת ובין האוריינטציה האינדיווידואליסטית למעשה.

גישה חינוכית פרגמטית זו עשתה את הקיבוץ-הדתי כבר בשלהי שנות החמישים לתנועה הקיבוצית הראשונה שהכניסה את בחינות הבגרות כמרכיב קוריקולרי מרכזי במערכת החינוך התיכוני הקיבוצי. בזאת היא הקדימה באופן ניכר את שאר התנועות הקיבוציות - 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' והקיבוץ-המאוחד הנהיגו בחינות בגרות במחצית הראשונה של שנות השבעים והקיבוץ-הארצי עשה זאת רק במחצית הראשונה של שנות השמונים.²⁹ יש להעיר, כי הקיבוץ-הדתי נכנס לעידן של בחינות הבגרות כאשר המבחנים היו עדיין אליטיסטיים ותובעניים, לפני הנסיונות של 1965 או 1969-1975 לשינוי במבנה של בחינות הבגרות בכיוון של דיפרנציאציה ו'הגמשה'.³⁰

ג. הדאגה למוכשרים והדיפרנציאציה הלימודית למגמות

כאמור, אונא, פרידמן ובולה התבטאו במועצת תש"ה ואחריה על הצורך ש'הכשרוניים' או 'המוכשרים' לא יהיו כילדי 'האיכרים'. הקיבוץ-הדתי אכן הצליח בכך, גם באמצעות חיוב רוב תלמידיו ככולם לעמוד בבחינות הבגרות; אך מבחינת רמת הבינוניים והנחשלים מחד גיסא וחינוך וטיפוח למצוינות מאידך גיסא דמה הקיבוץ-הדתי לאורך השנים לכלל התנועה הקיבוצית: הצהרת כוונות בדבר הצורך

26. חינוך ילדינו, תש"ך, עמ' 79.

27. 'דר (לעיל הערה 23).

28. 'דברי סיכום - שמחה פרידמן', בתוך: חינוך ילדינו, תש"ך, עמ' 50.

29. א' ברילב, 'הכנסת בחינות הבגרות והשפעתן על מרכיבים של החינוך הפרוגרסיבי במוסדות הקיבוץ הארצי', עבודת מאסטר, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1988, עמ' 39-32.

30. מ' קפלן, 'הנסיונות לשינוי מבנה בחינות-הבגרות (1969-1975)', עבודת מאסטר, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1976, עמ' 12-14, 56-73.

לטפח תלמידים בכל רמות הכישרים, אולם סיוע ממשי רב לחלשים וטיפוח מועט למצטיינים.

ב־1954 הדגיש אונא דווקא את טיפוח הכשרוניים ברוח דבריו ב־1945:

הצורך לפתח את הכשרונות הקיימים אינו פחות חיוני לקיום הישוב מאשר הבטחת השוויון בחינוך לכולם – ולדעתי אף עולה עליו בהרבה. הישובים לא יתקיימו אם לא נצליח להעמיד את חייהם הפנימיים על רמה גבוהה. כלל זה נוגע הן לעניינים הרוחניים והן לעניינים החומריים. שוויון בחינוך בכל מחיר פירושו הנמכת הרמה הלימודית והתאמתה לכשרונות הממוצעים ואף הפחותים.³¹

במועצת לביא בתשי"ט סוכם על הפניית המוכשרים במיוחד ללימודי המשך, וניתנה לגיטימציה לדיפרנציאציה בתוכנית הלימודים, בעיקר לגבי החלשים, תוך הדגשת התועלת הקולקטיבית ממגמת אינדיווידואליזציה זו:

ג. מגמת ההוראה. ... 4. בהתאם לצרכי החברה הקיבוצית יכוונו תניכים מסוימים אחרי גמר חינוך ההמשך והשרות בצבא להשתלמויות מקצועיות או להשכלה גבוהה (תורנית, אוניברסיטאית או טכנית); ד. ארגון ההוראה. 1. את ארגון הלימודים יש לבסס על ההנחות הנ"ל ומתוך התחשבות ברמתם האינטלקטואלית של התניכים ובנטייתיהם ...; 2. בהתאם לאמור בפרק 'מגמת הוראה' תידרש דיפרנציאציה בתכנית הלימודים והתאמתה במציאות לכשרונות התניכים ולנסיונותיהם ...; 3. תלמידים שאינם יכולים להמשיך בלימודים סדירים יכוונו לחינוך מקצועי בהתאמה עם מוסדות הקבוצה.³²

מועצת עין־הנצי"ב תשל"ו לא דנה בבית־הספר והתרכזה בגורמי החינוך האחרים; את פיתוח המוכשרים היא הותירה בעיקר לפעילות הבלתי־פורמלית של חברת הילדים, והוחלט כי 'יש לפתח מחד את הפעילות היוצרת והפתיחות של חברת הילדים, ומאידך את הפעילות והכשרונות האינדיבידואליים'.³³ למעשה החלטה קולקטיביסטית אופיינית זו לא שינתה דבר לגבי הילדים המוכשרים במיוחד.

בשתי המועצות האחרונות כבר גברה מגמת האינדיווידואליזציה, והוחלט במפורש לפתח מגמות נוספות למוכשרים ולהגדיל את מספר התלמידים בבתי־הספר, לרבות קליטת תלמידים שאינם בני קיבוץ ואינם כלולים במסגרת תוכניות האינטגרציה של משרד החינוך. במועצת לביא שכונסה בתשמ"ו הוטל על 'ועדת החינוך והנהלות בתי הספר לקיים דיון בשאלת החינוך הטכנולוגי', שסייע למעשה רק לחלשים; עוד הוחלט כי 'התכניות החינוכיות של בתי הספר תכלולנה אפשרויות פיתוחן של מגמות

31. מ' אונא, 'על בעיות חינוך ההמשך', שיבולים, 100 (16.7.1954), פורסם גם בשדה אליהו – 40 שנה, שדה אליהו תש"ם, עמ' 122.

32. חינוך ילדינו, תש"ך, עמ' 79.

33. שאלות חינוך, תשל"ו, עמ' 135.

בתחומים: תורני, הומאני, ריאלי וטכנולוגי. כדי לקדם הוצאתן לפועל של תכניות אלה קוראת המועצה לבתי הספר והישובים השותפים לקיים דיון בהרחבת יכולת הקליטה של בתי הספר כדי להגדיל את היקפם.³⁴

במועצה האחרונה שדנה בענייני חינוך (יבנה תשנ"ב), הוחלט שוב כי 'כדי לאפשר פיתוחן של מגמות לימודיות נוספות בתחומי היהדות, מקצועות הרוח, המדע והטכנולוגיה, יש לפעול לכיוון של הרחבת ביה"ס וגידולו ע"י קליטת תלמידים מן החוץ'.³⁵

את הלכות הקיבוץ-הדתי, שעברו בהדרגה מקולקטיביזם לאינדיווידואליזם, יש לבחון במעשה. בשדה-אליהו הוקמה מגמה מקצועית בתשי"ז, שנתיים לפני מועצת לביא. אומנם היא לא באה לפתור את בעיית התלמידים המתקשים בלימודים, אך למעשה קרתה בה תופעה אופיינית לכל בתי-הספר התיכוניים הקיבוציים שהכניסו מגמה כזו - התרכזו בה התלמידים שלא התאימו לחינוך העיוני ובתי-הספר לא הצליחו לפתח לימוד טכנולוגי גבוה ככוונתם המקורית.

רק בראשית שנות התשעים הוקמה מגמה טכנולוגית דומה אך מצומצמת ביבנה. אף היא נועדה לחלשים והלימודים במגמה זו מתנהלים בחלקם במסגרות טכנולוגיות של בתי-ספר אחרים. העיד על כך בתש"ן מנהלו של בית-הספר הדרומי, נחמיה רפל (בנו של מנהלו הראשון של בית-הספר, דב רפל): 'הקדשנו תשומת לב לטיפול החלשים ולא מצאנו דרכים מקבילות לפיתוח החזקים. ... לתלמידים המצטיינים קשה עוד יותר (מאשר ל'עשירון התחתון') לפתח את מצוינותם ...'.³⁶ בראשית שנות התשעים גם הוחל לפתח מגמות ראליות והומניסטיות בתוכנית הלימודים,³⁷ ובהמשך נדון גם בפיתוח המשמעותי של מגמות תורניות בשני בתי-הספר, שהחל מסוף שנות השמונים.

ניתן אפוא לסכם שהדיפרנציאציה הלימודית האינדיווידואליסטית בחינוך התיכון בקיבוץ-הדתי היתה מצומצמת יחסית עד לאמצע שנות השמונים. רק מסופן ואילך הוחל לאזן בין אינדיווידואליזם ובין קולקטיביזם בתחום הלימודי.

ד. מקום העבודה בתוכנית הלימודים

במועצת שדה-אליהו תש"ה לא נזכרה כמעט הכללת העבודה בתוכנית הלימודים, משום שהיא היתה מובנת מאליה. אונא לא הזכירה בנאום הפתיחה, ועל כך העיר והשלים יצחק אשר מיבנה:

לא נאמר שום דבר על עבודת הילדים. העבודה במשק - עוד יותר מהעבודה במשק הילדים - הכרחית כבר בבית הספר. הילד ירגיש כי עבודתו אינה משחק אלא עניין רציני, וכי הוא ממלא מקום במערכת המשק של הקבוצה. ...

34. 'החלטות המועצה', עמודים, לד, ד (תשמ"ז), עמ' 149.

35. סמכות ואחריות, תשנ"ב, עמ' 353.

36. נ' רפל (לעיל הערה 21), עמ' 54.

37. א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1), עמ' 165.

בזרמים השונים מתנהל ויכוח על צורת העבודה. ... רצוי משק ילדים מצומצם, ביחוד לכיתות הנמוכות של ביה"ס, אשר יקנה גם מושג־מה בהנהלה עצמית של משק. אולם הערך העיקרי בעבודת הילדים הוא מבחינה כלכלית. אין ספק שעבודת הילדים תתרום תרומה חשובה מאוד להזולת הוצאות החינוך. ... עבודתם תהיה בנקוי חררים, נקוי בית הספר ובשרותים אחרים, וכמובן גם בענפים חקלאיים. מזמן לזמן יגוייסו לעבודות דחופות בעונה הבוערת. הילדים המבוגרים יותר ישותפו בטיפול הקטנים מהם.³⁸

אשר היה קולקטיביסטי מאוד בגישתו לעבודת הילדים. מבחינתו היא נועדה בראש ובראשונה לסייע לקיבוץ. בסיכום הדיון הביע אונא הסכמה לדבריו, אך נמנע מהידרשות לפרטים: 'נכון שהיה חסרון, שלא דברתי על החנוך לעבודה, כי ברור שבלעדיה אין הרברים שלמים. אבל חשבתי שאוכל להניח את האלמנט הזה כדבר המובן מאליו בחברה העובדת'.³⁹

גישתו הקולקטיביסטית של אשר זכתה לפירוט בהחלטות ועדת החינוך של הקיבוץ־הדתי, שדנה בעיצוב החינוך התיכוני בין המועצות ופרסמה אותן בדברי מבוא 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי תשי"ט', המועצה הבאה שדנה בענייני חינוך. עבודת הילדים, מספר שעות מסוים במשך השבוע (או 'תקופת עבודה רצופה ותקופת לימודים רצופה') החל משנת הלימודים החמישית או השישית, 'תיעשה במשק הלימודי של בית־הספר או במשק קבוצתם ... בענפי המשק הצרכני והיצרני ... יוגבל מספר ימי העבודה בעבודות עונתיות המוניות ... כדי להבטיח תועלת חינוכית של עבודת הילדים, מן הרצוי יהיה לפקח מטעם בית־הספר על עבודתם של חניכיו. השגת 'מטרות העבודה בגיל בית הספר' היא שביטאה את התועלת החינוכית המצופה: קשר לקיבוץ (הכרת המשק על ענפיו ... התקשרות רגשית וטבעית של הילד אל המשק החקלאי ואל סביבתו ... התקשרות הילד אל ענף מסויים); והרגלי עבודה (ייצירת הרגל [וטכניקה נכונה] בעבודה גופנית ... טיפוח יחס של אחריות לעבודה ... חינוך לביצוע יעיל ושלם של כל עבודה שיש לעשותה).⁴⁰

המועצה דנה בהצעות אלו, אישרה אותן כלשונן וכרוחן הקולקטיביסטית והוסיפה עליהן שלוש תוספות - שתיים קולקטיביסטיות (החינוך לעבודה צריך להתחיל ... עד כמה שאפשר יותר מוקדם; בין מטרות העבודה - 'סיוע של ממש שיינתן ע"י הילדים למשק בו הם מתחנכים'). רק מטרה אחת אינדיווידואליסטית בחלקה נוספה להצעות המקוריות: 'רכישת ידיעות מקצועיות בהתאם לאפשרויות הקיימות בענפים השונים של המשק והשרותים'.⁴¹

במועצת תשל"ו שבו ודגו בעבודת הילדים וחזרו על אותן הנחיות שנקבעו בעבר. עתה הוסיפו והדגישו את משק הילדים, את הצורך במרכז למשק הילדים ולעבודתם

38. המועצה השלישית, תש"ה, עמ' 65-66.

39. שם, עמ' 67.

40. עבודת הילדים, בתוך: 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי', תשי"ט, עמ' 8-9.

41. עבודת הילדים, חינוך ילדינו, תש"ך, עמ' 80-81.

שילווה את העבודה בהדרכה מתאימה. עבודת הבנות זכתה לסעיף חדש ונפרד, שגישתו אינדיבידואליסטית-משהו: 'יש לעודד בנות לעבוד בענפי המשק החקלאי, לצד עבודתן בענפי השרותים, וכן לבדוק מחדש את נושא עבודת הבנות בשרותים'.⁴² תוספות אלו נוסחו עקב קשיים למצוא מקומות עבודה מתאימים בענפי הקיבוץ ובמיוחד בשל העסקת הבנות בשירותים. מכל מקום, לא השתנתה הגישה לעבודת הילדים, שהיתה קולקטיביסטית בעיקרה.

החל ממועצה זו לא שבו לדון בעבודת הילדים והחלטותיה עדיין תקפות. למעשה ננקטו דפוסים שונים בגושי הצפון והדרום ובגוש עציין. בבית-הספר הצפוני, שהוא בית-ספר שתלמידיו שבים בכל יום לבתיהם, מלכתחילה שולבו הלימודים והעבודה תוך כדי שנת הלימודים. בית-הספר הדרומי הפנימייתי הנהיג כבר מראשיתו תקופות עבודה מרוכזות בקיבוצים, בחופשות הקיץ ובזמנים נוספים בכיתות י"א-י"ב. בתחילה נקבעה אבחנה בין שתי תקופות בכיתות י"א-י"ב - החורף יוקדש ללימודים והקיץ לעבודה. עם הנהגתן של בחינות הבגרות 'כורסמה' בהדרגה מחצית השנה שהוקדשה לעבודה בכיתה י"ב. נותרה, תוך שינויים וצמצומים, תקופת העבודה המרוכזת בתום כיתה י"א.⁴³ לעומת זאת, רק חלק מן הבנים והבנות של שלושה קיבוצי גוש עציין לומדים ביבנה ומקיימים את עבודתם בדרך המתוארת. ילדי הגוש האחרים מפוזרים במוסדות דתיים שונים שאינם כוללים תקופת עבודה בתוכנית הלימודים שלהם. אלה הלומדים בישיבת 'נווה שמואל' ובאולפנת הבנות 'נווה חנה' שבגוש עציין עצמו עובדים בקיבוציהם יום בשבוע, ורק בכיתה י', בתור חלק מחובת עבודה המוטלת גם על תלמידים שאינם בני קיבוץ.⁴⁴

ניתן לסכם אפוא, שמאפייניה של עבודת הילדים בקיבוץ הדתי, שהם קולקטיביסטיים בעיקרם, נשמרו עד היום בהלכה ובמעשה. הפרסום שחל בהם בשל האינדיבידואליזם ההשכלתי הכרוך בבחינות הבגרות מאפיין באותה מידה גם את החינוך בתנועות הקיבוציות האחרות.

ה. הלימוד התורני והישיבתי והוויכוח על הקמת בית-ספר שלישי

בקיבוץ הדתי רווח יחס אמביוולנטי ללימוד התורני במתכונת ישיבתית: מחייבים אותו מבחינה דתית, אולם הוא נתפס בתור יסוד שלילי-משהו מבחינה קיבוצית, עקב פגיעתו האפשרית בקולקטיביזם המאפיין את החינוך הקיבוצי ונטייתו לטפח את האינדיבידואליזם של התלמידים המוכשרים. גם בסוגיה זו נקטו שני בתי-הספר פשרה והנהיגו לימוד ישיבתי חלקי, תוך כדי תקופת התיכון, לצד מסגרות ישיבתיות יחודיות לקיבוץ הדתי, המיועדות גם לבוגרי התיכון של תנועה זו.

42. 'עבודת הילדים', שאלות חינוך, תשל"ו, עמ' 136.

43. א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1), עמ' 160.

44. פירוס על העבודה בקיבוצי גוש עציין ראה: 'רור ומ' ברילב, 'חינוך לעבודה כמאפיין של התחדשות בחינוך האינדואלוגי הדתי - השוואה בין חינוך ישיבתי וחינוך קיבוצי', בתוך: מ' ברילב (עורך), חינוך דתי ונוער דתי: דילמות ומתחים, תלאביב 1992, עמ' 30-53.

קיבוצי גוש עציון, לעומת זאת, לאחר תהליך ממושך שיתואר להלן, החליטו לאפשר להורים לשלוח את ילדיהם למוסדות חינוך הנראים להם גם מחוץ לבית-הספר ביבנה, ובכך הנהיגו גורמה אינדיווידואליסטית מובהקת שהשפיעה גם על יתר קיבוצי הקיבוץ-הדתי. מאחר שעצם העיסוק בסוגיה זו חידר את הדילמה בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם, נביא בקצרה את נימוקי השוללים והמחייבים לימוד ישיבתי קודם לסקירת השתלשלות הדיונים במועצות התנועה והפתרונות המעשיים שננקטו בעקבות הדיונים.

ארבעה טיעונים נאמרו לאורך השנים כנגד חינוך תיכוני-ישיבתי בקיבוץ-הדתי: ראשית, נטען כי קיים ניגוד מהותי בין עולמה של הישיבה ובין עולמו של הקיבוץ, בעיקר מבחינת שאיפתו של הקיבוץ-הדתי למוג בין התורה לעבודה ומבחינת מגמתו להשתלב בחברה הישראלית הסובבת; שנית, השוללים מתחו ביקורת על עולם הישיבות, לרבות אלו של בני-עקיבא, בין היתר מפני שהם סברו כי תוכניות הלימוד בישיבות לוקות בכל הנוגע להקניית השכלה כללית ולפיתוח החשיבה העצמית; שלישית, השוללים התנגדו עקרונית למסירת חינוכם של בני הקיבוץ ליסוּכני חוץ, שכן 'לימוד התורה הוא חלק מהחיים של הקיבוץ' ו'חובתה של חברה לתנך את בניה יוצרת מחויבות לחינוך עצמי'; רביעית, הוטעם כי קיים ניגוד בין רוחן של הישיבות ובין אופיו המיוחד של בית-הספר הקיבוצי - בין האליטיזם הישיבתי ובין החינוך הקיבוצי הלא-סלקטיבי, המעורב והשווה לבנים ולבנות - ונטען כי שיגורם של בנים לישיבות יגרום לפיזורן של חברות הילדים.

פרט לנימוק השני, הדתי-חינוכי, כל יתר נימוקיהם של השוללים הם נימוקים קיבוציים-קולקטיביסטיים מובהקים מבחינה חברתית וחינוכית כאחת. לעומת זאת, מחייבי הנהגתו של חינוך תיכון ישיבתי בקיבוץ-הדתי נקטו ועדיין נוקטים עמדה עקרונית שהיא אינדיווידואליסטית בעיקרה, אף כי עמדתם גם הושפעה מן העובדה שרבים מהם חונכו בישיבות התיכוניות ורצו לשלב מרותן בקהילות הקיבוץ-הדתי. טענתם העיקרית נסבה על הפער שבין האידיאל הדתי הנעלה של הקיבוץ-הדתי לבין מציאות חייו המתאפיינת בבינוניות ובאדישות דתית, ולדעתם קשגיו הדתיים של החינוך בקיבוץ-הדתי גופלים בהרבה מאלו של הישיבות; שנית, הם סבורים כי החינוך הישיבתי מגיע להשגים דתיים טובים יותר הודות להדגשת הצד החווייתי-רגשי באמצעות טיפות ההזדהות עם דמויות תורניות וטיפוח תחושת השתייכות חזקה ליהדות הדתית, ומאפיינים אלו נמצאים חסרים בבתי-הספר התיכוניים של הקיבוץ-הדתי מעצם המבנה שלהם. שלישית, המחייבים גורסים כי בית-הספר התיכון של הקיבוץ-הדתי לוקה בסדר העדיפות שלו ואינו מעמיד דרישה שמעית בראש מעייניו את החינוך הדתי-תורני. הם טענו אפוא כי יש להקים ישיבה תיכונית של הקיבוץ-הדתי, שתבטיח 'שילוב החינוך לערכים עם הכנה לקראת חיי מעשה, יצירה ובנין'.⁴⁵

45. הנימוקים והציטוטים שבתוכם תומצתו על-פי א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1), עמ' 168-173, ומצויים במתכונת דומה גם אצל א' שפרעם, תש"ן (לעיל הערה 13).

רק בהמלצה שהוזכרה כאן בסוף הדברים יש משום ניסיון לגשר במוצהר בין האינדיווידואליזם הדתי לבין הקולקטיביזם הקיבוצי, שתי המגמות המאפיינות את שאיפותיו של הקיבוץ-הדתי. שלושת הנימוקים שנמנו לפני כן מדגישים בעיקר את הפרט ואורח חייו הדתי, אם כי כאמור אין להתעלם מכך שהמחייבים הקמת ישיבה של הקיבוץ-הדתי גוקטים עמדה זו גם מתוך דאגה לקולקטיביזם הדתי של תנועתם, לדמות הדתית של קהילות הקיבוץ-הדתי בכללותן.

החלטות מועצות הקיבוץ-הדתי הוליכו כל העת לפשרות, שבתחילה נטו לנימוקים הקולקטיביסטיים הצרופים ולבסוף התירו את האינדיווידואליזם המעדיף את רכיבי הדת על פני ערכי הקיבוץ בתנועת הקיבוץ הדתי. בשנות החמישים כבר צצו בקיבוץ-הדתי ניצני התביעה להפנות את הבנים לחינוך תיכון ישיבתי בתור תחליף לחינוך התיכון הקיבוצי. אחד מדאשי המצדדים בכך היה ידידיה כהן, מהנך ותיק ולימים מזכיר בני-עקיבא.⁴⁶

לא הטיעונים בדבר פשטנותם של אמצעי החינוך הנהוגים בישיבה הם שהכריעו את הכף לדהיית התביעה הזאת;⁴⁷ לא הכריעו גם הטיעונים בדבר החיוניות של עבודת הבנים במשק הקיבוצי.⁴⁸ ואף לא הטיעונים בדבר הסיכון הכרוך בהתמקדות ב'חינוך מוגו-מגמתי כחינוך ישיבתי' על חשבון ההשגים הקיימים בתחומים הבטחוניים, המשקיים והחברתיים;⁴⁹ מה שהכריע בשעתו, בדיונים לקראת מועצת לביא שכונסה בתשי"ט ואף שנים רבות לאחר-מכן, היה טיעון קיבוצי-קולקטיביסטי שהעלה מרדכי חיות, ממנהלי בית-הספר הדרומי ביבנה: בדרך של הכוונת הבנים לאחת הישיבות התיכוניות של בני-עקיבא לכל תקופת חינוך-ההמשך או לחלק ניכר ממנה, הוא טען, אין 'משום הקלה של ממש, הואיל וצריך לדאוג לבנות, וכן למספר ניכר של בנים, אשר לא ייקלטו בישיבה לזמן ממושך'.⁵⁰ מועצת לביא תשי"ט יחסה 'ערך מיוחד ללימודי תורה שבע"פ', ולכן המליצה כי 'רצוי לשלב בתוכנית הלימודים הכללית תקופת לימודים בישיבה עבור הבנים, תלמידי כיתות ההמשך, [ו]בתקופת הלימודים של הבנים בישיבה, יש להבטיח לימוד לבנות שתקופתו וערכו החינוכי יקבילו ללימודי הבנים'.⁵¹

לעומת זאת החלטות מועצת עין-הנצי"ב תשל"ו כבר נפתחו בנושא 'ביה"ס והלימוד בישיבה' שפורט בארבעה סעיפים מחייבים:

46. 'כהן, ישיבת בני עקיבא כגורם חינוכי בקיבוץ הדתי', בתוך: 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי על חינוך ילדינו', תשי"ט, עמ' 45-47.
47. למשל: דברי א' גולדמן במועצת תשל"ו, 'ישיבה אבל עצמאית', שאלות חינוך, תשל"ו, עמ' 80-81.
48. מ' חיות, 'מקומה של הישיבה בחינוך ילדינו', בתוך: 'לקראת מועצת הקיבוץ הדתי על חינוך ילדינו', תשי"ט, עמ' 26-27.
49. צ' אדמנית, בתוך הורס ונגדו, תל-אביב תשל"ו, עמ' 297.
50. מ' חיות, תשי"ט (לעיל הערה 48), עמ' 27.
51. 'תורה שבע"פ', חינוך ילדינו, תש"ך, עמ' 80.

1. יש ליצור מסגרת לימודים תורנית בביה"ס התיכון ע"י ריכוז לימודי קודש בשעות קבועות ומתאימות (שעות הבוקר) ויצירת אווירה של 'לימוד לשמו';
2. יש לבדוק אפשרות של הפרדה חלקית בין בנים לבנות בלימודי הקודש;
3. בגמר כיתה י' יצאו כל הבנים לשלושה חודשי לימוד בישיבה גבוהה, כנהוג. הבנות תלמדה במסגרת אינטנסיבית מקבילה;
4. המסגרת האידיאלית ללימוד בישיבה היא ישיבת הקבוץ הדתי. אך כל זמן שזו אינה קיימת, יש לחפש את הישיבה המתאימה לנו ביותר וללוות את הבנים הלומדים בה...⁵²

חשיבות הלימוד התורני האישי אוזנה בטיפול קולקטיביסטי בסוגיה זו תוך כדי הלימודים בבתי-הספר הקיבוציים ובאחריות המחנכים כנציגי הקיבוץ-הדתי וערכיו. במועצת לביא תשמ"ו כבר דובר ב'תגבור החינוך התורני בבתי-הספר', תוך קשר לישיבת הקיבוץ-הדתי שכבר הוקמה ולהקמת 'בית ספר שלישי'. ישיבת הקיבוץ-הדתי היתה אחראית לתגבור והוא נועד ל'תלמידים מתוך שנתונים או שנתונים שלמים במשך תקופה ארוכה (תציי-שנה-שנה)'. עוד הוחלט כי 'במקביל תמשיך להתקיים תכנית אלטרנטיבית בבית הספר' ו'אין לקיים מסגרות יהודיות בתחומים השונים לבנים בלי לדאוג למסגרת מקבילה לבנות'.

בית-הספר השלישי היה אמור לקום בגוש עציון, והוויכוח בסוגיית הקמתו לא היה קל. אותם הנימוקים שנזכרו, בעד ונגד החינוך בישיבה, הועלו בעיקר בכפר-עציון, הקבוצה הגדולה והוותיקה, וחילוקי הדעות הגיעו גם למועצה. בין יתר ההצעות עלו אפשרויות שונות לישיבה תיכונית, וההחלטה שנתקבלה לבסוף היתה פשרה: הוטל על ועדת החינוך להביא 'המלצות באשר לצורך בהקמתו של בית ספר תיכון נוסף לילדי הקיבוץ הדתי. מיקומו, אופיו - כולל האפשרות לכתינת אופי ישיבתי עם הפרדה חלקית בין המינים - ומועד הקמתו של בית ספר זה יקבעו על פי החלטות הישובים השותפים לו, בכפוף להחלטות תנועתיות'. כאזיון לאפשרויות התגבור התורני האישי והמעבר מבית-ספר קיבוצי 'קלסי' לישיבה תיכונית נקבעו סייגים קולקטיביסטיים אחרים: מעורבות התנועה כולה בהחלטה, הימנעות מסלקטיביות וחינוך מעורב לבנים ולבנות; בהחלטת המועצה נאמר מפורשות: 'אי לכך יש לראות בשלילה כל הצעה בדבר הקמת מוסד חינוכי בריני ועל בסיס ארצי'.⁵³

במועצת יבנה תשנ"ב כבר לא עמדה שאלת תגבור הלימוד התורני על הפרק, כי זו כבר היתה מציאות בשני בתי-הספר (וכן לגבי תלמידים מעטים יחסית בישיבת הקיבוץ הדתי). על כן הוחלט על 'המשך טיפות ועידוד המסלולים התורניים במסגרות החינוכיות של הקיבוץ הדתי. ההצעה להקים בית-ספר שלישי לא נתממשה ולכן לא נידונה שוב, בעיקר משום עמדתן של קבוצות גוש עציון, שצידדו בזכותה של כל

52. 'בית הספר והלימוד בישיבה', שאלות חינוך, תשל"ו, עמ' 133. ראה גם את הוויכוחים לקראת המועצה, בתוך: לקראת המועצה הי"ז, תשל"ו (לעיל הערה 3).

53. 'בית הספר הקיבוצי - כיוונים, מגמות, בית ספר שלישי', עמורים, לד, ד (תשמ"ו), עמ' 148-150; הצעות החלטה, לביא תשמ"ו (לעיל הערה 3), עמ' 8-9.

משפחה לבחור את המוסד הראוי לחינוך ילדיה, לרבות ישיבת 'נווה שמואל' ואולפנת 'נווה חנה' שבגוש.

אפשר לראות נקודת מפנה בהחלטתה של מועצה זו לאמץ את עקרונ האוטונומיה החינוכית של בתי־הספר וההורים, בניגוד לקולקטיביזם שאפיין את הקיבוץ־הדתי בעבר:

כדי להעניק לביה"ס אפשרות לפעול באופן עצמאי יותר במישור החינוכי, ממליצה המועצה להקים בכל ביי"ס מוסד עליון שהוא הנהלה פדגוגית ... [ש]תכלול נציגים מצוות החינוך וההוראה בביה"ס ונציגים מהקיבוצים השותפים אשר יבחרו ע"י חברי הקיבוצים לפי מפתח שעליו יוחלט בכל ביי"ס ... עצמאותה של הנהלה הפדגוגית תמצא את ביטוייה למשל ... [ב]הנהגת לימודים נפרדים לבנים ולבנות, ... [וב]הפניית תלמידי שנתונים מסוימים לתקופות לימודים במסגרות תורניות.

המועצה לא הסתפקה בהתייחסות ללימודים תורניים בבית־הספר גופא, אלא אימצה למעשה אותן הצעות אינדיווידואליסטיות במהותן של ישובי גוש עציון שנדחו במועצת תשמ"ו:

במקביל להענקת עצמאות לביה"ס, תוענק לקיבוצים אפשרות לבחור במקומות חינוך נוספים. מוסדות הקיבוצים ובתי הספר, בהם כמ"ה, רשאים לקבוע בצורה חלקית ומבוקרת מספר תלמידים שיוכלו ללמוד במוסדות תורניים מחוץ למסגרת הקיבוץ.

עם זאת, להחלטה אינדיווידואליסטית מרחיקה לכת זו צורפו גם הפעם חישוקים קולקטיביסטיים: הקבוצות השותפות לבית־הספר ימשיכו לשאת באחריות הכספית לקיומו, גם כשתלמידים יפרשו למוסדות אחרים; המזכירות הפעילה של הקיבוץ־הדתי תמשיך לעקוב אחר ההתפתחויות בתחום החינוך ותתערב בשעת הצורך. עוד נקבע, כי יש לעודד לימוד תורני הולם מחוץ לבית־הספר התיכון באמצעות 'הפניית תלמידים מתאימים לתכנית השילוב בישיבת הקבה"ד מיד לאחר תקופת בית־הספר, כפי שיוסבר להלן לגבי התוכניות התורניות שהופעלו'.⁵⁴

ההצעות השונות לקיום לימוד תורני בקיבוץ־הדתי נעו בין ריכוז כל הלימוד התיכוני בבתי־הספר של הקיבוץ־הדתי ובין העברתו המלאה לישיבה תיכונית מחוץ לקיבוץ־הדתי. בתווך דובר על תקופות של חינוך תורני, לחודשים אחדים ועד שנה, בתוך תקופת התיכון או מיד לאחריה.⁵⁵ בסופו של דבר הוגשמו הצעות התווך, ה'פשרה המאזנת' בלשונם של שפרעם (תשנ"ד), והתבטאה בכך הכוונה לשלב בין מגמות הקולקטיביזם למגמות האינדיווידואליזם הרווחות בקיבוץ־הדתי.⁵⁶

54. פירוט על בני גוש עציון ובנותיו ראה: 'דור ומ' ברילב, 1992 (לעיל הערה 44); 'החינוך המשותף העל־יסודי', סמכות ואחריות, תשנ"ב (לעיל הערה 3), עמ' 353-354.

55. מיון דומה ראה אצל א' שפרעם, תש"ן (לעיל הערה 13), עמ' 159-163.

56. א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1), עמ' 174-176.

כבר מראשיתם של בתי־הספר התיכוניים של הקיבוץ־הדתי נקבעה תקופת לימוד ישיבתית בת שלושה חודשים, בקיץ של כיתה י' בבית־הספר הדרומי ובסתיו של כיתה י"א בבית־הספר הצפוני (משקמו ישיבת הקיבוץ־הדתי בעין־צורים בתשל"ז וישיבת השילוב' במעלה־גלבוע בתשנ"ג, לימודים אלו מתקיימים בהן או בסיוען). במקביל לכך הופעלו תוכניות יחודיות לבנות בתחומים יהודיים וציוניים.

מסוף שנות השמונים הונהג בשני בתי־הספר לימוד תורני על בסיס בחירה של התלמיד – כיתאם תורנית בבית־הספר הצפוני (הראשונה סיימה לימודיה בתשנ"ג) וקבוצת תגבור בתוך כיתות־האם הרגילות. הוכח שמסגרות אלו חשובות לא פחות ומשפיעות אף יותר ממסגרות החובה של הישיבה לבנים ומן הסמינרים לבנות. במקרים חריגים אף נשלחו תלמידים בודדים לישיבות או לאולפנות בני־עקיבא שמחוץ לקיבוץ־הדתי.⁵⁷

לאחר מועצת עין־הנצי"ב תשל"ו והכרעת כפר־עציון, הקיבוץ המרכזי בגוש עציון, שלא להקים בית־ספר ישיבתי שלישי, הוחל לבסוף בתשמ"ד להפעיל ניסיון המש"שנתי לשילוב תלמידים מקיבוצי גוש עציון בישיבה התיכונית הסמוכה 'נווה שמואל' שבאפרת ולשילוב התלמידות באולפנת הבנות 'נווה חנה'.

במקביל לכך, בקיבוץ־הדתי כולו החלו להנהיג לימודים ישיבתיים בני כשנה בתור המשך ללימודי התיכון על־פי בחירתם של תלמידים בודדים. לימודים אלו הופעלו תחילה כמתכונת 'שנת השירות' של בני הקיבוץ־הדתי בבני־עקיבא ובקיבוצים הצעירים, עד שבתשמ"ה התמסדו לימודים אלו בתור מסגרת ישיבתית נוספת של 'שנת י"ג': 'ישיבות שילוב' על־פי הדגם של 'ישיבות ההסדר', אך תוך שירות צבאי מלא של לומדיהן.

'ישיבת השילוב' הראשונה נבנתה בתור חלק מישיבת הקיבוץ־הדתי בעין־צורים, ובתשנ"ג נוספה ישיבה במעלה־גלבוע לבוגרי בית־הספר התיכון הצפוני אך גם לבוגרי תיכון אחרים מהציונות הדתית.⁵⁸ לימודי ישיבה קצרים, שהונהגו בבית־הספר התיכון של הקיבוץ־הדתי כבר בראשיתו, לא הספיקו עוד בשנות השמונים והתשעים. הלימודים בישיבה מתקיימים בנפרד מלימודי התיכון הסדירים אך מיד בהמשך להם, ודבר זה מאפשר גם כיום לקיבוץ־הדתי להנהיג איוון בין המגמות הקולקטיביסטיות ובין המגמות האינדיווידואליסטיות בחינוך בניו בתקופת התיכון.

סיכום: התגברות מגמות האינדיווידואליזם

'תקופת התמורות' שהחלה בקיבוץ־הדתי משנות השבעים מסבירה את היחלשות הדומיננטיות של האוריינטציה הקולקטיביסטית בחינוך התיכון בקיבוץ־הדתי. בתקופה זו התנועה הקיבוצית כולה מטלטלת מן הקוטב של חברה קולקטיביסטית אל

57. שם, עמ' 151, 164–165.

58. פירוט על בני גוש עציון ובנותיו ראה: י' דרור ומ' בר־לב, 1992 (לעיל הערה 44). פירוט על ישיבות השילוב ראה: מ' בר־לב, 'ישיבת "שילוב" כדפוס ייחודי של הקיבוץ הדתי', בתוך: י' דרור (עורך), החינוך הקיבוצי בסביבתו, תל־אביב 1996 (ברפוס).

כיוון של 'קיבוץ אחר' בעל מגמות יותר אינדיווידואליסטיות.⁵⁹ הקיבוץ־הדתי הושפע בהדרגה לא רק מן התמורות בתנועות הקיבוציות האחרות, אלא אף מגילויים הולכים ומעמיקים של אינדיווידואליזם בחברה הדתית העירונית בכלל ובנוער הדתי העירוני בפרט.⁶⁰ המעבר ההדרגתי מאוריינטציה יותר קולקטיביסטית לאוריינטציה יותר אינדיווידואליסטית התבטא בקיבוץ־הדתי בעיקר בתחומי ההשכלה, המשפחה והתרבות – לרבות תרבות הפנאי – ובעקבות זאת גם בתחום החינוך.

בשנות השבעים התחוללה 'מהפכת השכלה' בתנועה הקיבוצית, שהביאה עמה גידול מרשים בקהף המשתלמים ובטוות המקצועות כאחד, גם על־פי צורכי המשק והחברה וגם מתוך היענות לשאיפות אישיות שהושפעו מהסביבה החוץ־קיבוצית.⁶¹ בסופה של מהפכה זו נוצר יחס חיובי כלפי ההשכלה הגבוהה, וניתנה לגיטימציה, אם כי בדיעבד, ללימודים מתקדמים ולבחירה אישית של מסלולי הלימוד.⁶² למגמה זו הצטרפו בהדרגה כל התנועות הקיבוציות, אם כי תנועת הקיבוץ־הדתי ו'איחוד הקבוצות והקיבוצים' הקדימו את שתי התנועות האחרות, את הקיבוץ־המאוחד ובמיוחד את הקיבוץ־הארצי.

בסקר שנערך ב־1977 נמצא כי ברכישת ההשכלה הגבוהה הקיבוץ־הדתי הוא הקרוב ביותר לקצה האינדיווידואליסטי ברצף שבין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם. תנועה זו התאפיינה אפוא יותר משאר התנועות באוריינטציה מודגשת על הפרט, צרכיו ושאיפותיו.⁶³ תופעה זו מרשימה במיוחד, אם נזכור כי לא מעטים מבין המייסדים והמנהיגים חלקו באופן נמרץ על זכותם של צעירים בקיבוץ־הדתי לדרוש מסלול השכלה אישי.

בקיבוץ־הדתי יש לנטייה ללימודים על־תיכונים לסוגיהם האקדמיים או המקצועיים גם אפשרות מימוש יחודית – יציאה ללימודים תורניים. לאחר שהוקמה ישיבת הקיבוץ־הדתי בתשל"ו אף ניתן ביטוי לגיטימי ויעיל למימושן של שאיפות אלו. דפוס היציאה להשתלמות אקדמית, מקצועית או תורנית מעודד אפוא מגמות של אינדיווידואליזם.

בישראל נשמרת יציבות המשפחה, שלא כמו במדינות המודרניות במערב, והיא בעלת משקל מרכזי בחיי הפרט והחברה.⁶⁴ לעומת זאת, בראשית התנועה הקיבוצית בלטו מאוד המגמות האנטי־משפחתיות, שהרי היתה לכאורה סתירה בין

59. ד' דרום, 'שינוי ערכים בחברה הקיבוצית', הקיבוץ, 9-10 (תשמ"ד), עמ' 214-238.

60. מ' ברילב, 'האם בחברה הדתית־לאומית בכלל, ובבנ"ע בפרט, פוגעת שוב מכת החילון?'; זרעים, תקנ"ח (אב תש"ן), עמ' 10-12.

61. ד' נוי, 'התפתחות הגישה להשכלה הגבוהה בתנועה הקיבוצית', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 51-62; מ' רוזנר ואחרים, הדור השני: הקיבוץ בין המשך לתמורה, תל־אביב 1978, עמ' 357-388.

62. ש' שור, 'דרכי קבלת החלטות בתחום ההשכלה בתנועה הקיבוצית', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 129-156.

63. למשל: צ' אדמנית, בתוך הזרם ונגדו, עמ' 273.

64. 'פרס ור' כץ, 'משפחה ומשפחתיות בישראל', מגמות, כו, 1 (1980), עמ' 37-55.

האידיאולוגיה המהפכנית הרדיקלית וההזדהות הקולקטיבית האמיצה מחד גיסא ובין סולידריות משפחתית מאידך גיסא. המגמות האינדיווידואליסטיות בתנועה הקיבוצית כולה התחזקו עם מעבר הקיבוצים משלב 'העדה' המהפכנית לשלב 'הקהילה' המתמסרת, ותהליכים אלו חיזקו את המשפחה בקיבוץ והחזירו לה חלק מהתפקידים שניטלו ממנה.⁶⁵

בקיבוץ הדתי ניכרה האינדיווידואליזציה המשפחתית כבר מראשיתו, שכן בתנועה זו נשמרה מלכתחילה קדושתה ומרכזיותה של המשפחה כדרך יהודי מרכזי והייחוד הקולקטיביסטי-קיבוצי התמקד במישור החברתי.⁶⁶ אם במשפחה המסורתית בגולה צומצמו תפקידי האישה למסגרת המשפחה והבית, הרי הקיבוץ הדתי תרם למעמדה החברתי השוויוני של האישה ולמעורבותה בענייני ציבור וחברה.⁶⁷ מרכזיותה של המשפחה בקיבוץ הדתי התחזקה לאחר שרוב קיבוציו עברו ללינה משפחתית במחצית הראשונה של שנות השישים. גם בזאת הקדים הקיבוץ הדתי את שאר התנועות הקיבוציות. למעמד המרכזי של המשפחה בקיבוץ הדתי היה תפקיד חשוב בהתרופפות האוריינטציה הקולקטיביסטית ובהתחזקותה של האוריינטציה האינדיווידואליסטית בתנועה זו.

התנועה הקיבוצית כולה ראתה עצמה חלוצה ביצירת תרבות עברית חדשה, ובעיקר ביצירת דפוסי חג חדשים.⁶⁸ גם הקיבוץ הדתי היה שותף לשאיפה זו, אם כי התרבות שנוצרה בו לא היתה חילונית, כמו בשאר התנועות הקיבוציות, אלא יהודית במובהק. בפעילותו התרבותית הקנה הקיבוץ הדתי צביון יהודי ארץ-ישראלי וקולקטיביסטי לחגים המסורתיים, ואף חידש מסגרות ותכנים, כמו המחזור ליום העצמאות, מסיבת בת המצווה לבנותיו, קציר העומר בפסח וזכרון הבאת ביכורים בשבועות.⁶⁹ דפוסי קולקטיביסטיים אלו נשמרים ברובם עד היום.

במישור של חיי היחיד הקפיד הקיבוץ הדתי על צניעות, פשטות והסתפקות במועט בתור יסוד תרבותי-יהודי,⁷⁰ אך דווקא כאן חלו שינויים בעלי משמעות הינוכית שהשפיעו גם על החינוך התיכון בקיבוץ הדתי. ההטרואגניות הגוברת בהרכב החברתי, השינויים שחלו ביחס שבין הרכיב התקלאי לרכיב התעשייתי במשק הקיבוצי, הגידול ברמת החיים בקיבוצים, האצת פתיחותו של הקיבוץ להשפעות התרבותיות של הסביבה החיצונית, החלשת הדפוסי והמסגרות השיתופיים והגברת השאיפות של הדור השני למימוש עצמי ולבחירה אישית⁷¹ – כל אלה חיזקו את היסוד האינדיווידואליסטי

65. יונינה סלמון-גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ, עמ' 12-35; מ' רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 427-461; י" שפר, מבוא לסוציולוגיה של הקיבוץ, מדרשת רופין 1977, עמ' 71-74.

66. נ' בר-גורא, שדה אליהו, ירושלים תשט"ז, עמ' 67.

67. א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה, עמ' 179-180.

68. א' מרי, שינויים בדפוסי הפנאי בקיבוץ, הקיבוץ, 1 (1973), עמ' 73-102; מ' רוזנר, 'תמורות בתרבות הפנאי בקיבוץ', בתוך: א' ליפצין (עורך), תרבות הפנאי והנופש בישראל, תל-אביב 1981, עמ' 124-146 (ראה במיוחד עמ' 127-129).

69. א' פישמן, בין דת לאידיאולוגיה, עמ' 181-182.

70. מ' אונא, הקהילה החרשה, עמ' 175-187.

71. מ' רוזנר ואחרים, הדור השני.

בתחום הפנאי והחלישו את הדפוסים התרבותיים האחידים והקולקטיביסטיים. לקיבוץ גם התגנבו יסודות סגנוניים של התרבות המערבית, ובמיוחד של תרבות הנוער, וכאמור גם בתחום הפשטות וההסתפקות במועט התבלטו שינויים מהותיים כבר משנות השישים.⁷² בשלהי שנות השבעים תפסו מקום בולט אף גילויים תרבותיים אינדיווידואליסטיים כמו יציאה לשנת חופש וטיולים ממושכים לחו"ל לאחר תום השירות הצבאי,⁷³ ומאז התרחבו בתנועה הקיבוצית בכלל ובנוער הקיבוצי החילוני בפרט סממני המתירנות המינית וכן שוליים של סטייה תרבותית וחברתית בתחומי הסמים, האלכוהול וההצטרפות לכתות.

לגבי הקיבוץ-הדתי יש להבחין בין הצלחתו לשמר את דפוסי הצניעות וההסתפקות במועט גם בתקופה של פריחה או של משבר בכלכלת הקיבוץ מזה ובין הפלישה של ערכים מערביים לאורח החיים הדתי מזה. בתקופת המשבר הכלכלי בשנות השמונים, תנועת הקיבוץ-הדתי היתה התנועה הקיבוצית היחידה שעברה פחות או יותר את התקופה בשלום והמשיכה לשמור על ערכי פשטות והסתפקות במועט. הצלחה זו הסתייעה באתיקה הדתית של התנועה,⁷⁴ במשמעת הגבוהה-ייחוסית שהפגינו המוסדות התנועתיים של הקיבוץ-הדתי ובסינון נכון של המתנדבים. ממניעים דתיים והינוכיים דאגו במשק הקיבוץ-הדתי להגביל את מספר מתנדבים והקפידו שהם יהיו יהודים דתיים או לא-יהודים מועמדים לקורסי גיור. הקפדה זו צמצמה את נפיצותם של מסרים תרבותיים מערביים בכל הנוגע למתירנות מינית, לסמים ולאכזריות.

מאידך גיסא, בני הקיבוץ-הדתי נחשפו להשפעות צולבות וסותרות, עקב הפתיחות העקרונית של הקיבוץ-הדתי לחיים-יחד של דתיים וחילוניים במדינת ישראל, לרבות שירות צבאי מלא לבנים ולבנות,⁷⁵ ועקב הפתיחות התרבותית שרווחה בתנועה זו לגילוייה של החברה המודרנית בכלל והחברה המערבית בפרט, לרבות שיעור גבוה של השתלמויות ולימודים ומידה רבה של גילויי פלורליזם וסובלנות.⁷⁶ ה'מחיר' של פתיחות זו התבטא בכרסום שחל אצל בני הקיבוץ-הדתי באחידות אורחות החיים של הקולקטיב ובהתעוררות חוסר-ודאות וספקות לגבי השקפת עולמם ואמונתם הדתית.⁷⁷ דפוסי 'שנת החופש', הטיולים בחו"ל, הירידה מהארץ וכיוצא-בזאת עדיין אינם נורמטיביים במשקי הקיבוץ-הדתי, אולם התבססותם ההדרגתית של ערכי ההגשמה האישית והמימוש העצמי עלולה להפר את האיזון בקיבוץ-הדתי בין הכלל ובין הפרט.⁷⁸ אותם גילויים של אינדיווידואליזם עלולים להגיע במקדם או במאוחר גם

72. יונינה סלמון-גרבר, יחיד וחברה בקיבוץ, עמ' 223-263.

73. ג' קרסל וי' ארד, 'שנת חופשה בסימן גברי', הקיבוץ, 5 (1977), עמ' 226-249.

74. א' פישמן, 'יהדות ומודרניזציה: מקרה הקיבוץ הדתי', הקיבוץ, 12 (1988), עמ' 26-45 (ראה עמ' 38-41).

75. מ' אונא, הקהילה החדשה, עמ' 68-79.

76. מ' בר-לב, 'נוער דתי ונוער חילוני בעיני זולתם', בתוך: מ' בר-לב (עורך), דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, רמת-גן תש"ן, עמ' 35-42.

77. י' אחיטוב, 'מחיר הפתיחות', עמודים לחינוך, תשמ"ו (עיל הערה 3), עמ' 77-84.

78. מ' אונא, הקהילה החדשה, עמ' 277-284.

ל'חצר' של הקיבוץ־הדתי ולתרום גם הם לכרסום נוסף באוריינטציה הקולקטיביסטית.

מראשיתו של הקיבוץ־הדתי ננקטה בו גישה קולקטיביסטית לחינוך. ראשוניו האמינו בכוחם של החינוך הקיבוצי ושל 'החצר המחנכת' לעצב את השקפתם ומעשיהם של בני הקיבוץ ברוחו של דור המייסדים. תוכניות הלימודים היו כמכשיר לעיצוב אנשי עבודה הומניסטיים.⁷⁹ התפיסה היתה כי לא ההורים אלא הקולקטיב הוא האחראי לחינוך ולהחלטות על מטרותיו ואמצעיו.⁸⁰ שינויים כלליים בעולם, בארץ ובתנועה הקיבוצית חוללו תמורות ניכרות גם בבית־הספר הקיבוצי, ועתה הוא מדגיש יותר את רכיב ההשכלה ובחינות הבגרות ומצמצם במידה זו או אחרת את רכיבי העבודה והחינוך החברתי.⁸¹ בכך גם בית־הספר הקיבוצי תורם להתרופפות החישוקים הקולקטיביסטיים ומחוק את האוריינטציה האינדיווידואליסטית.

התמורות בכלל החינוך הקיבוצי הקדימו לחדור אל בית־הספר התיכון בקיבוץ־הדתי. תופעה זו מוסברת גם בעובדה הכרונולוגית שבית־הספר התיכון בקיבוץ־הדתי עוצב כעשרים שנה לאחר שעוצבו בבית־הספר בשאר התנועות הקיבוציות וממילא לא היתה לו מסגרת או מהיבנות היסטורית. היא מוסברת גם בכך ש'עובדת היותנו דתיים וזקוקים יותר לטיפוח תלמידי־חכמים ולומדי תורה, ומושפעים יותר ממסורת יהודית עתיקת יומין המדגישה ערכים אלה, פעלה אף היא כגורם ממתן את הלכיד־הרוח השיוויוניים־קיצוניים בתחום החינוך'.⁸² אולי פעלה כאן גם יכולתם של 'האבות המייסדים' בחינוך הקיבוצי הדתי להרחיק ולראות את הנולד.

בצד התמורות שפקדו את כלל החינוך הקיבוצי התחוללו בקיבוץ־הדתי תמורות ייחודיות. הורים צעירים, במיוחד במשקים שנוסדו מאז שנות השישים, גילו חוסר־אמון כלפי המערכת הקיימת של החינוך התיכון וכלפי מטרותיה ולחצו על המסד בקבוצות ובתנועה לגבש פתרון חינוכי שונה. חוסר־האמון והלחצים התבטאו בעיקר בתביעה להקים ישיבה תיכונית קיבוצית, שתחליף את המודל החינוכי שקיים, כפי שתיארנו לעיל.⁸³ תביעה זו השתקפה בעלונים, באספות הכלליות של הקיבוצים, בחדרי המורים וב'שיחות חולין' בין החברים. היא התפרצה במועצת עין־הנצי"ב בתשל"ו וגברה עוד יותר במועצת לביא תשמ"ו עד שהלחצים נעשו פחות סמויים ונשאו אופי פורמלי יותר.⁸⁴ מגמות אלו המשיכו ולבשו צורה אינדיווידואליסטית עוד יותר במועצת יבנה תשנ"ב. אומנם הן גם תרמו להתחדשותם של בבית־הספר ביבנה.⁸⁵

79. "דרור, 'התהוותן של תכניות למורים בתחום "הקבוץ" בתנועות הקבוציות - ניתוחן מבחינה אידאולוגית, חברתית ותנוכית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984.

80. 'י שפר, מבוא לסוציולוגיה של הקיבוץ, עמ' 140.

81. אסתר שפרעם, 'יציבות ושינוי בביה"ס התיכון של הקיבוץ־הדתי', עמודים, לח, ב (תש"ץ), עמ' 58-67 (ראה עמ' 61-62).

82. שם, עמ' 64.

83. א' שפרעם, תש"ן (לעיל הערה 13).

84. מ' בר־לב, תשמ"ו (לעיל הערה 13).

85. נ' רפל, תש"ן (לעיל הערה 21).

ובשדה-אליהו,⁸⁶ כעדות מנהליהם - אך הן מנעו את הקמתו של בית-ספר תנועתי שלישי של הקיבוץ-הדתי בגוש עציון ויש בהן כדי להחליש את החישובים האידאולוגיים הקולקטיביסטיים בתנועת הקיבוץ-הדתי.

ניתן אפוא להצביע על שתי תופעות המאפיינות את הדילמה בין קולקטיביזם לאינדיווידואליזם בחינוך התיכוני של הקיבוץ-הדתי. תופעה אחת היא היסטורית בעיקרה: העובדה שהקיבוץ-הדתי הקדים את שאר התנועות הקיבוציות בתפיסה כי היסוד האינדיווידואליסטי הוא רכיב הכרחי וחשוב במערכת החינוכית; הוא הכיר בכך כבר במועצת עין-הנצי"ב בתש"ה והמשיך במגמה זו בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים.⁸⁷ תופעה שנייה היא הנאמנות הממושכת ליסוד הקולקטיביסטי בתוכנית החינוכית. את השילוב בין שתי התופעות הללו בהלכה ובמעשה של הקיבוץ-הדתי ניתן לכנות, כדבריה של שפרעם, 'פשרה מאזנת'.⁸⁸ יתכן כי המתה הקיים בקיבוץ-הדתי כל השנים בין שתי התופעות מסייע לתנועה זו בתהליכי הסתגלותה לשינויים חיצוניים ופנימיים, ובמיוחד כאשר מתחולל משבר רב-ממדי בתנועה הקיבוצית בכללותה.

86. צ' ינאי, 'שנת הלימודים תשנ"א יוצאת לדרך', עמודים, לט, א (תשנ"א) עמ' 26.

87. ראה לעיל הערות 14-18.

88. א' שפרעם, תשנ"ד (לעיל הערה 1), עמ' 174-176.